

3. Οι ονομασίες «κανών» και «κανόνιον» στην αρχαία ελληνική και τη βυζαντινή μουσική θεωρία

Η έννοια του *κανόνα* ερευνήθηκε μέχρι σήμερα συστηματικά σε συνδυασμό με το αρχαίο μονόχορδο¹¹. Με αφετηρία τον αρχαίο κανόνα σ' αυτό το κεφάλαιο εξετάζεται πιο ειδικά το υποκοριστικό *κανόνιον* ιδιαίτερα με την έννοια που χρησιμοποιείται στη βυζαντινή μουσική θεωρία.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι σε εγχειρίδια της βυζαντικής μουσικής θεωρίας επικρατεί η ονομασία *κανόνιον* που ήδη συναντάμε δίπλα στη λέξη *κανών* σε Έλληνες μουσικοθεωρητικούς της ύστερης αρχαιότητας. Ωστόσο με εξαίρεση τον Γαυδέντιο, ο οποίος χρησιμοποιεί το υποκοριστικό *κανόνιο* μόνο μια φορά, στον Πτολεμαίο το συναντάμε πολύ συχνά.

Στην περίπτωση του Γαυδέντιου η ονομασία *κανόνιον* –που είναι και μοναδική φορά που συναντιέται σε ολόκληρη την έκδοση *Musici Scriptores Graeci*– χρησιμοποιείται με την έννοια του διαγράμματος με το οποίο ο Γαυδέντιος εξηγεί τα ομότονα σημεία: «Νυνὶ δὲ ἐκκείσθωσαν ἡμῖν ἐπὶ *κανονίου* τὰ καθ' ἡμιτόνιον σημεῖα σὺν τοῖς ὁμοτόνοις, τῶν μὲν ὁμοτόνων ἐν τῷ σελιδίῳ κειμένων, τῶν δὲ καθ' ἡμιτόνιον ὀξυτέρων εἰς τὸ ἐφεξῆς»¹².

11. S. Wantzloeben, *Das Monochord als Instrument und als System*. C.D. Adkins, *The Theory and Practice of the Monochord*, Diss. University of Iowa, 1963.

12. Carl v. Jan, *Musici Scriptores Graeci*, Λειψία 1895, σ. 350, 19-22 και σ. 356.

Στον Πτολεμαίο, όπως είπαμε, συναντάμε το υποκοριστικό *κανόνιον* πολύ συχνά τόσο με την έννοια του μονόχορδου κανόνα όσο και με την έννοια του συστήματος διαγράμματος. Με την έννοια του μονόχορδου κανόνα χρησιμοποιείται μεταξύ άλλων στις παρακάτω περιπτώσεις που επέλεξα, όπως για παράδειγμα: «*ἐφαρμόσαντες δὴ τῇ χορδῇ κανόνιον καὶ μεταλαμβάντες ἐπ' αὐτοῦ τὸ ΕΗ μήκος*» ἢ «*τὴν τοῦ κανονίου διχοτομίαν*» ἢ «*ἔπειτα διὰ τῆς τοῦ κανονίου προσαγωγῆς εἰς ἕξ τοὺς ἐφεξῆς ἐπογδοοὺς λόγους διαιρεθέντος παραφέρωμεν καθ' ἕκαστον φθόγγον τὸ παραπλήσιον ὑπαγώγιον ἐπὶ τὴν οἰκείαν τομήν*»¹³.

Με την έννοια του συστήματος ἢ διαγράμματος ο Πτολεμαῖος χρησιμοποιεῖ την ονομασία *κανόνιον* στο 14ο κεφάλαιο του δευτέρου βιβλίου των Αρμονικῶν του με τον τίτλο: «*Ἐκθεσις τῶν ποιούντων ἀριθμῶν τὴν τοῦ διὰ πασῶν κατατομὴν ἐπὶ τε τοῦ ἀμεταβλήτου τόνου καὶ τῶν καθ' ἕκαστον γένων*»¹⁴. Εἰς τὸν τίτλο ο Πτολεμαῖος ονομάζει με το υποκοριστικό *κανόνιον* πίνακες, που περιέχουν τους λόγους των διαστημάτων της διαπασῶν κατὰ τα τρία γένη (εναρμόνιο, χρωματικό, διατονικό).

Τέτοιους συγκριτικούς πίνακες ο Πτολεμαῖος παραθέτει δίπλα στους δικούς του και ἄλλων Ελλήνων μουσικοθεωρητικῶν ὅπως του Αρχύτα, του Αριστόξενου, του Ερατοσθένη και του Δίδυμου. Στο κείμενό του που αναφέρεται σε αυτοὺς τους πίνακες, ο Πτολεμαῖος διευκρινίζει: «*Παραεγράψαμεν δὴ*

13. I. Düring, *Die Harmonielehre des Klaudios Ptolemaios*, Göteborg 1930, σ. 18, 9-10, 16-17 και σ. 26, 6-8. Ἄλλωστε στις δύο πρώτες περιπτώσεις ο Πτολεμαῖος συσχετίζει το υποκοριστικό «*κανόνιον*» με τον μονόχορδο κανόνα που απεικονίζει και σχηματικά (I. Düring σ. 18 πρβλ. και Σ. Μιχαηλίδης, *Εγκυκλοπαίδεια της Αρχαίας Ελληνικής Μουσικῆς*, Αθήνα 1981, σ. 155).

14. I. Düring, σ. 70 κ.ε.

κανόνια γ' στίχων μὲν ἕκαστον η', σελιδίων δὲ τὸ μὲν πρῶτον ε', τὸ δὲ δεῦτερον η', τὸ δὲ τρίτον ι', τοῖς προτεταγμένοις πάντων σελιδίοις παρατιθεμένης τῆς τάξεως τῶν φθόγγων»¹⁵.

Μ' αυτή τη διευκρίνισή του ο Πτολεμαῖος προσδιορίζει ταυτόχρονα την νέα έννοια που δίνει εδώ στην ονομασία *κανόνιον*. Ενδιαφέρον ἔχει εδώ επίσης η λέξη *σελίδιον*, που συναντήσαμε και στον Γαυδέντιο (βλ. σ. 15), ο οποίος προφανώς παίρνει την έννοια *κανόνιον* στη μοναδική φορά που τη χρησιμοποιεί, από τον Πτολεμαῖο. Η λέξη *σελίδιον*, ὅπως προκύπτει σημαίνει εδώ στήλη, γιατί αναφέρεται στις στήλες που είναι χωρισμένοι οι πίνακες, δηλαδή τα *κανόνια* του Πτολεμαίου¹⁶.

Τα διαγράμματα αυτά (πίνακες) που παραθέτει ο Πτολεμαῖος και ονομάζει *κανόνια*, συνοδεύονται από λεπτομερείς επεξηγήσεις για το περιεχόμενό τους, που αρχίζουν αντίστοιχα με τις φράσεις: «Τὸ μὲν οὖν πρῶτον κανόνιον περιέχει τὰ ἐναρμόνια γένη...». «Τὸ δὲ δεῦτερον κανόνιον περιέχει τὰ χρωματικά γένη...». «Τὸ δὲ τρίτον κανόνιον περιέχει τὰ διατονικά γένη...»¹⁷.

Ὅπως φαίνεται, ο Πτολεμαῖος πρέπει να είναι ο πρώτος που χρησιμοποίησε το υποκοριστικό *κανόνιον* με την έννοια του συστήματος – διαγράμματος. Και είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός ὅτι την ονομασία *κανόνιον* με την ίδια αυτή έννοια τη βρίσκουμε μεταγενέστερα πολύ συχνά σε εγχειρίδια της βυζαντινῆς μουσικῆς θεωρίας, ὅπως θα δούμε παρακάτω.

Από τους βυζαντινούς μουσικοθεωρητικούς Εμμανουήλ

15. I. Düring, σ. 70, 7-9, βλ. και Παράρτημα I, II, III.

16. Στο σχόλιο σχετικά με τα «σελίδια» αναφέρεται: «σελίδια δὲ φησι τὰ κατὰ βάθος ἰόντα, ἔνθα θεωροῦνται καὶ οἱ πρὸς ἀλλήλους τοὺς ἀριθμοὺς λόγοι» (I. Düring, σ. 70).

17. I. Düring, σ. 70-73.

Βρυέννιο και Γεώργιο Παχυμέρη το υποκοριστικό *κανόνιον* χρησιμοποιεί μόνο ο Παχυμέρης. «*Επί τοίνυν τοῦ μονοχόρδου κανονίου*, αἱ ἄλλαι μὲν ἀργοῦσιν, ἡ δὲ τάσις ἔχει μόνην τὴν διαφοράν»¹⁸. Εἰδὼ ἡ φράση «*Ἐπί τοῦ μονοχόρδου κανονίου*» δείχνει καθαρά ὅτι πρόκειται για μονόχορδο κανόνα.

Εξετάζοντας κείμενα θεωρητικῶν εγχειριδίων τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς θεωρίας προκύπτουν τὰ εξῆς:

Καταρχὴν στον Ἀγιοπολίτη δὲν χρησιμοποιούνται καθόλου οἱ λέξεις *κανών* ἢ *κανόνιον*. Δίνονται βέβαια διάφορα παραδείγματα καὶ πίνακες τῶν μεταβολῶν καὶ μετατροπιῶν τῶν ἤχων χωρὶς νὰ ονομάζονται *κανόνια*.

Ενδιαφέρουσα καὶ ενδεικτικὴ εἶναι ἡ παρακάτω διατύπωση τοῦ κειμένου ἀπὸ τον Ἀγιοπολίτη που παραπέμπει σε τέτοιου εἶδους πίνακα: «ἵνα δὲ σαφέστερον γένηται τὸ λεγόμενον, πότε καὶ ἐν ποίοις ἤχοις αἱ φθοραὶ τὴν ἐνέργειαν αὐτῶν, ἐπιδεικνυνται, δέον ἐλογισάμην ὡς ἐν σχήματι διαχαράξαι αὐτούς»¹⁹. Ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς παπαδικῆς τέχνης π.χ. στον Ἀώνυμο C ὑπάρχει τὸ σχεδιάγραμμα που φέρει τὴν ονομασία *κανόνιον*²⁰. Ἐπίσης σε ἐπώνυμα εγχειρίδια τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς θεωρίας χρησιμοποιεῖται συχνὰ ἡ ονομασία *κανόνιον*.

Ὡστόσο ὑπάρχουν διαγράμματα καὶ σχήματα, που φέρουν ονομασίες ὅπως: *τροχός*, *δένδρο παραλλαγῆς*, *κανόνιο τῶν φωνῶν ἢ τῶν οκτῶ ἤχων* καὶ *ὄργανο*²¹.

18. Tannery P.–Stephanou E., *Quadrivium de Georges Pachymère ou σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων, αριθμητικῆς, μουσικῆς, γεωμετρίας καὶ αστρονομίας*, St T 94, Vaticano 1940, σ. 152, 11-12.

19. J. Raasted, *The Hagiopolites, a Byzantine Treatise on Music Theory*, CIMAGL 45, Copenhagen 1983, σ. 42, παρ. 34, 9-14.

20. Α. Αλυγιζάκης, *Ἡ Ὀκταηχία στην Ἑλληνικὴ Λειτουργικὴ Ὑμνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 144.

21. Στο ἴδιο σ. 155 κ.ε. καὶ πίνακες σ. 244-245, 261-277 καὶ 290.

Σε συσχετισμό με το θέμα της μελέτης αυτής από αυτά τα διαγράμματα άμεσα μας ενδιαφέρουν εκείνα που φέρουν την ονομασία *κανόνιον*, όπως ανάμεσα σε άλλα ο γνωστός ως απλός τροχός ή κανόνιο της παραλλαγής των οκτώ ήχων του Ιωάννη Κουκουζέλη (12ος-13ος αι.). Επάνω από αυτόν τον τροχό αναγράφεται: «τό παρόν κανόνιον σύν Θεῷ ἀγίῳ κυρίου Ἰωάννου Μαΐστορος τοῦ ἐπιλεγόμενου Κουκουζέλη»²². Ο τροχός αυτός *κανόνιον* του Κουκουζέλη έχει ως πρότυπό του τον μαθηματικό τροχό του Θέωνα του Σμυρναίου (2ος αι. μ.Χ.). Και στον τροχό του Θέωνα οι οκτώ ήχοι τοποθετούνται διαγωνίως σε τετράδες²³ (Εικ. 2).

Στην «Ερμηνεία της Παραλλαγής» του Ιωάννου Πλουσιαιδινού, το κείμενο αρχίζει με τη φράση: «Μετά ταῦτα, ἔδοξε μοι καὶ κανόνιον τι μικρὸν ἐκθεῖναι, διαλαμβάνον εὐχερῶς τῆν τῶν πλαγίων ἤχων δύναμιν καὶ ἐνέργειαν»²⁴. Εἰδὼ ἡ λέξη *κανόνιον* ἐπειδὴ ἀναφέρεται στὴν ἐρμηνεία τῆς παραλλαγῆς τῶν ἤχων – κυρίων, πλαγίων κ.τ.λ. – τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς ἔχει τὴν ἐννοία τοῦ συστήματος. Τὴν ονομασία *κανόνιον* τὴν βρισκόμε καὶ στὸν Ἱερομόναχο Γαβριήλ (15ος αι.): «Κανόνιον τι μικρὸν ἐξεθέμην πάντας ἔχον τοὺς ἤχους καὶ κυρίου καὶ πλαγίους...»²⁵.

22. Σχετικὰ με αὐτὸν τὸν τροχὸ τοῦ Κουκουζέλη βλ. Α. Αλυγιζάκη, *Ἡ Οκταηχία*, σ. 156-157 καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία ποὺ ἀναφέρεται ἐκεῖ.

23. Εκφράζει ἐπίσης τὴν παγκόσμια ἀρμονία τῆς ὁποίας ἀποτέλεσμα εἶναι οἱ λόγοι τῶν ἀριθμῶν μέχρι τὸ ἐννέα, στοὺς ὁποίους περιέχονται καὶ τὰ μουσικὰ διαστήματα (βλ. Σ. Καρά, *Γένη καὶ διαστήματα εἰς τὴν βυζαντινὴ μουσικὴν*, Ἀθῆναι 1970, σ. 22-23 καὶ πίνακα 6.40).

24. Βλ. Α. Αλυγιζάκης, *Ἡ Οκταηχία*, σ. 235, 14.

25. Γαβριήλ Ἱερομονάχου, *Τι ἐστὶ ψαλτικὴ*, ἐκδ. L. Tardo, *L'Antica Melurgia Bizantina*, Grottaferrata, 1938, σ. 201 καὶ Ε. Βαμβουδάκη, *Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς παρασημαντικῆς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν τομ. Α'*, Σάμος 1938, σ. 28 πρβλ. Α. Αλυγιζάκη, *Ἡ Οκταηχία*, σ. 159.